

PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN ELMİ YARADICILIĞINDA FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI - FEİLİ SİFƏT

Prof. Sərdar ZEYNAL

ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrası

XÜLASƏ

Məqalədə filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzəyevin Azərbaycan dili qrammatikasının əsas bölməsini təşkil edən, feili sifətlərlə bağlı apardığı tədqiqat işi və bu tədqiqat nəticəsində əldə etdiyi son nəticələr araşdırılıb təhlil edilib dilçilikdə bu sahədə qazandığı mövqə işıqlandırılmışdır. Onun adı qeyd olunan sahədə əldə etdiyi keyfiyyətlər və gəldiyi son nəticənin Azərbaycan dilçiliyində olan boşluğun doldurulmasındakı xidmətləri faktlar əsasında qeyd edilib ortaya çıxarılmışdır.

Azərbaycan dili qrammatikasının ən maraqlı, az tədqiq olunan və yenə də tədqiqə ehtiyacı olan sahələrindən biri də feilin təsriflənməyən formalarıdır. XIX əsrdən başlayaraq nəşr olunan dərsliklərlə tanış olduqda görürük ki, həmin dərsliklərlə qrammatikanın feil bölməsi geniş şəkildə öz əksini tapsa da, feilin təsriflənməyən formaları haqqında geniş məlumat verilməmişdi. Yalnız feilin məsdər forması haqqında geniş danışılmışdı. Məsdər hərəkətin adını bildirdiyi üçün feildən danışılan zaman mütləq məsdərdən də danışmaq lazım gəlir. Məsdər haqqında N. Nərimanovun 1899-cu ildə nəşr olunan "Türk - Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf- nəvi" dərsliyində yazılır: "Məsdər nə zat (ə. Sahib,) bildirir, hə də zaman. Məsələn: gəlmək, getmək, oxumaq"..

Sonralar ardıcıl olaraq nəşr olunan bir çox dərslik və qrammatika kitablarında bu məsələyə toxunulmuş və haqqında geniş məlumat verilmişdir. Feilintəsriflənməyən formalarından XX əsrdən geniş məlumat verən, dolayısı ilə desək, bu məsələyə xüsusi əsər həsr edən, dövrünün görkəmli dilçilərindən biri olan dilçi - türkoloq, Əməkdar Elm Xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzəyev olmuşdur. Onun nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilində feil" əsəri bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Alimin seçilmiş əsərlərinin 2-ci cildinin III hissəsi "Təsriflənməyən feillər" adlanır. Bu bölmənin birinci fəsil "Türkologiyada feili sifət problemi və onu əmələ gətirən şəkilçilərin xüsusiyyətləri", ikinci fəsil "Feili sifətin feil ilə müştərək və fərdi xüsusiyyətləri", üçüncü fəsil isə "Feili sifətin sifət ilə müştərək və fərdi xüsusiyyətləri və onun substantivləşməsi" adlanır. Feil sifətin tədqiqindən danışan professor bu məsələ ilə bağlı birinci fəsildə yazır: "Feili sifət həm feilin, həm də sifətin xüsusiyyətini ifadə edir. Feili sifətin bu iki xüsusiyyətə malik olması onun tədqiqi işini çətinləşdirmiş, ... feili sifət

Açar sözlər: *sifət, feili sifət, cümlə, morfologiya, şəkilçi, sözdüzəldici, sözdəyişdirici, omonim, məhsuldar.*

ABSTRACT

In the article, the research work of the doctor of philological sciences, professor Hasan Mirzayev on verb adjectives, which is the main section of the grammar of the Azerbaijani language, and the latest results obtained as a result of this research, are examined and analyzed, and the position he gained in this field in linguistics is highlighted. The merits of the result in filling the gap in Azerbaijani linguistics are noted and revealed based on the facts.

Hasan Mirzayev on verb adjectives, which is the main section of the grammar of the Azerbaijani language, and the latest results obtained as a result of this research, are analyzed and the position he gained in this field in linguistics is highlighted. The qualities he achieved in the mentioned field and the merits of his final result in filling the gap in Azerbaijani linguistics were noted and revealed based on facts.

One of the most interesting, little-studied areas of the grammar of the Azerbaijani language, which still needs to be studied, is the unclassified forms of the verb. When we get acquainted with the textbooks published starting from the 19th century, we see that, although the verb section of grammar was widely reflected in those textbooks, extensive information was not given about the unclassified forms of the verb. It was widely discussed about the infinitive form of the verb. Since the infinitive indicates the name of the action, when talking about the verb, it is necessary to talk about the infinitive as well. It is written about the infinitive in N. Narimanov's "Comprehensive usage of the Turkish-Azerbaijani language" textbook, published in 1899: "The infinitive indicates not only a thing (a. Sahib,) but also time. For example: to come, to go, to sing".

Later, many textbooks and grammar books published successively addressed this issue and gave extensive information about it. Hasan Mirzayev, a linguist, Turkologist, Honored Scholar, doctor of philological sciences, one of the outstanding linguists of his time, who gave the most extensive information about the infinitive forms of the verb in the 20th century, and thus dedicated a special work to this issue, was Hasan Mirzayev. The work "Verb in Azerbaijani language" published by him is noteworthy in this respect. Part III of the 2nd volume of the scientist's selected works is entitled "Indefinable verbs". The first chapter of this section is called "The Problem of Verb Adjectives in Turkology and the Features of the Suffixes That Form It", the second chapter is called "Common and Individual Features of the Verb Adjective with the Verb", and the third chapter is called "The Common and Individual Features of the Verb Adjective with the Adjective and Its Substantivization". Talking about the study of the verb adjective, the professor writes about this issue in the first chapter: "The verb adjective expresses the characteristic of both the verb and the adjective. The fact that the verb adjective has these two characteristics has made its research difficult, ... verb adjective

Key words: *adjective, verb adjective, sentence, morphology, suffix, modifier, homonym, productive.*

Azərbaycan dili qrammatikasının ən maraqlı, az tədqiq olunan və yenə də tədqiqə ehtiyacı olan sahələrindən biri də feilin təsriflənməyən formalarıdır. XIX əsrdən başlayaraq nəşr olunan dərsləklərlə tanış olduqda görürük ki, həmin dərsləklərlə qrammatikanın feil bölməsi geniş şəkildə öz əksini tapsa da, feilin təsriflənməyən formaları haqqında geniş məlumat verilməmişdi. Yalnız feilin məsdər forması haqqında geniş danışılmışdı. Məsdər hərəkətin adını bildirdiyi üçün feildən danışılan zaman mütləq məsdərdən də danışmaq lazım gəlir. Məsdər haqqında N. Nərimanovun 1899-cu ildə nəşr olunan "Türk - Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf- nəvi" dərslində yazılır: "Məsdər nə zat (ə. Sahib,) bildirir, hə də zaman. Məsələn: gəlmək, getmək, oxumaq" (Mirzəyev, 2006: 21).

Sonralar ardıcıl olaraq nəşr olunan bir çox dərslək və qrammatika kitablarında bu məsələyə toxunulmuş və haqqında geniş məlumat verilmişdir. Feilin təsriflənməyən formalarından XX əsrdə ən geniş məlumat verən, dolayısı ilə desək, bu məsələyə xüsusi əsər həsr edən, dövrünün görkəmli dilçilərindən biri olan dilçi - türkoloq, Əməkdar Elm Xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzəyev olmuşdur. Onun nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilində feil" əsəri bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Alimin seçilmiş əsərlərinin 2-ci cildinin III hissəsi "Təsriflənməyən feillər" adlanır. Bu bölmənin birinci fəsil "Türkologiyada feili sifət problemi və onu əmələ gətirən şəkilçilərin xüsusiyyətləri", ikinci fəsil "Feili sifətin feil ilə müştərək və fərdi xüsusiyyətləri", üçüncü fəsil isə "Feili sifətin sifət ilə müştərək və fərdi xüsusiyyətləri və onun substantivləşməsi" adlanır. Feil sifətin tədqiqindən danışan professor bu məsələ ilə bağlı birinci fəsildə yazır: "Feili sifət həm feilin, həm də sifətin xüsusiyyətini ifadə edir. Feili sifətin bu iki xüsusiyyətə malik olması onun tədqiqi işini çətinləşdirmiş, ... feili sifət bəzən ayrıca nitq hissəsi hesab edilmiş, bəzən feil, bəzən sifət bəhsinə daxil olmuş və bəzən də feildən düzələn (düzəltmə) sifətlərlə qarışdırılmışdır" (Mirzəyev, 2006: 298). O, aparığı tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, feili sifətlərə nə ayrıca nitq hissəsi, nə də düzəltmə sifət kimi qəbul etmək olmaz. Feili sifət feilin şəxsə və zamana görə dəyişməyən formalarından biridir".

Professor feili sifət əmələ gətirən şəkilçilərdən danışarkən qeyd etmişdir ki, "Azərbaycan dilindəki feili sifətin morfoloji xüsusiyyətləri indiyədək tədqiq olunmamışdır. Səciyyəvi əlamətlərlə zəngin olan bu mövzunun morfoloji xüsusiyyətləri haqqında dilimizdə son dövrdə geniş tədqiqat işi aparılmamışdı." (Mirzəyev, 2006: 300). Alim əsərdə feili sifətlə feildən düzələn fəllərdən danışaraq feilin tərkib hissəsi olan bu iki anlayışın oxşaf və fərqli cəhətlərini M. Kazım bəyin "Türk – tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsərindən gətirdiyi nümunələr əsasında təsdiq etmişdir.

Professor Həsən Mirzəyevin feili sifətlərlə bağlı XIX əsrdən başlayaraq nəşr edilən bütün qrammatika kitablarında feili sifətlə bağlı verilən məlumatları nəzərdən keçirmiş, öz yazdığı əsərdə bu anlayışın xüsusiyyətləri haqqında oxuculara geniş məlumat vermək üçün zəmin yaratmışdır. Elə buna görə də o, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun 1861-ci ildə nəşr olunan "Uçebnik tatarsko-aderbeydjanskoqo nareçiya" məşhur dilçi-alim Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın "Fənni-sərifi-türki" dərslində və adını qeyd etmədiyimiz dərsləklərdə verilən məlumatlara da müraciət etmişdir. (Tağızadə, 1963: 25).

Professor Əfşarın kitabında feili sifətlə bağlı verilən məlumatı müsbət qiymətləndirərək yazır: "Əfşar feili sifət "ismi fail" (iş görəninin adı), "işmi mətul" (üzərində iş icra olunanın adı) feildən düzələn // düzəltmə sifətləri isə "sifəti müşəbbəh" terminləri altında qruplaşdırır ki, indiyədək adını çəkdiyimiz ədəbiyyatda belə bir bölgüyə rast gəlmirik" (Mirzəyev, 2006: 304).

Görkəmli alim Həsən Mirzəyev feil sifətlərin tədqiqi zamanı N. Nərimanovun 1899-cu ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" əsərinə də müraciət etmiş, bu dərsləkdə feili sifətlə bağlı verilən məlumatları öz fikirlərinin obyektivliyini sübut etmək üçün geniş surətdə izah etmişdir. Bununla bağlı H. Mirzəyev yazır: "Əsərdə feili sifət (feil bəhsində) "ismi feil" və "ismi fail" terminləri adı altında şərh edilir və deyilir ki, "ismi fail bir zatın iş etmədiyini göstərir" (Mirzəyev, 2006: 305).

Alim adları qeyd olunan dərsləklərdən əlavə, bir-birinin ardınca müxtəlif illərdə nəşr olunan bir çox dərsləklərdə feili sifətlə bağlı verilən fikirlərə öz münasibətini bildirir və feili sifətlə bağlı verilən məlumatların bu sahələrin iahı üçün yetərli olmadığını qeyd edir. Bununla bağlı yazır: “feili sifətin izahı “Rəhbəri sərt” (müəlliflər Q.R.Mirzəzadə və M.S.Axundov) kitablarında da həllini tapmır, çünki feil bəhsində yalnız –an şəkilçisinin adı çəkilir və buna ismi fail” və “ismi məful” adı altında bir-iki misal verməklə kifayətlənilir. Bu dərsləkdən sonra H.Mirzəyev məktəblərdə tədris olunmaq üçün olunan digər dərsləklərdə 1924-cü ildə nəşr olunan “Türkcə sərfi-nəhv” 1929-cu ildə nəşr olunan “Qramer” kitablarında feili sifətlə bağlı verilən məlumatları təhlil edib onlara öz münasibətini bildirir.

Bütün bu kitablarda verilən məlumatları yekunlaşdırıb təhlil edən alim yazır: “Müəlliflərin yuxarıda verdikləri izahat və göstərdikləri misallardan qısaca olaraq aşağıdakı nəticəni çıxartmaq olar:

Əvvəla, bir çox dilçilər kimi bunlar da feili sifətlə fieldən düzələn // düzəltmə sifəti eyni şey hesab etmiş, onların özlərinə məxsus fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasını göstərməmiş və bunların hamısını “feildən əmələ gələn yatma sifət” adlandırmışlar” (Mirzəyev, 2006: 310).

Müəllif onu da qeyd edir ki, bu gün feili sifət adı ilə dərsləklərdə öz adını tapan anlayış heç vaxt konkret olaraq feili sifət adlandırılmamış, müxtəlif adlar altında dərsləklərə daxil edilmişdir.

1933-cü ildə nəşr olunan “Qrammer” kitabından başlayaraq bu anlayış dərsləklərə feili sifət adı ilə daxil edilmişdir. Bunu nəzərdə tutaraq alim yazır: “Bu nəşrdə başlıq əvvəlki kimi deyil, feil köklərindən əmələ gələn sifətlər (feili sifətlər) adlandırılmışdır.” (Cəfərov, 1949: 38).

Bunun ardınca Həsən Mirzəyev 1936-cı ildə eyni müəllif tərəfindən nəşr olunan dərsləkdə feili sifətlə bağlı verilən məlumatlara öz münasibətini bildirərək yazmışdır: “Dərsləyin 1936-cı il nəşrində isə İ.Həsənov əvvəlki səhvləri qismən düzəltmiş, bir sıra dəyişiklik və əlavələr etmişdir. Professor Həsən Mirzəyev demək olar ki, M.Kazım bəydən başlayaraq 1963-cü ilə qədər nəşr olunan bütün qrammatika kitablarında feili sifətlə bağlı verilən məlumatları təhlil etmiş və son nəticəyə gələrək yazmışdır: “XIX əsrin birinci yarısından 1924-cü ilədək feili sifət dərsləkləri ədəbiyyatında başlıca olaraq feil, 1924-cü ildən 1954-1955-ci illərə də əsasən, sifət həmin vaxtdan 1959-1960-cı ilə qədər əsasən feil, bundan sonra isə həmişə feil bəhsində izah olunmuş, bəzən fieldən düzələn düzəltmə sifətlərlə qarışdırmış, bəzən də onun morfoloji xüsusiyyəti yalnız olaraq sintaktik vəzifəsinə görə müəyyənləşdirilmişdir” (Mirzəyev, 2006: 325).

Bütün bunlar göstərir ki, alimin də dediyi kimi XX 70-ci illərinə qədər feili sifətlərlə bağlı verilən fikirlərdə bir dağınıqlıq, bir qeyri-dəqiqlik özünü göstərmişdir ki, bu qeyri-dəqiqliyə professor Həsən Mirzəyevin gəlidiyi nəticələr hesabına son qoyulmuşdur.

Müəllif feili sifətlərin fieldən düzələn sifətlərdən fərqi göstərmək həmin qrup dil vahidlərini əmələ gətirən şəkilçiləri tədqiqat obyektinə çevirir. Ona görə də bu məsələ ilə bağlı kitabına “Feili sifət şəkilçilərinin bəzi xüsusiyyətləri” (Mirzəyev, 2006: 376) adlı bir bölmə daxil edir. Bu bölmədə o feili sifət düzəldən şəkilçilərin səkkiz variantını ardıcıl olaraq qeyd edir. Bu bölmədə o hansı şəkilçilərin feili sifət düzəltməkdə məhsuldar, hansı şəkilçilərin isə qeyri-məhsuldar olduğu haqqında yığcam şəkildə məlumat verir və bu məqsədlə yazır: “Bunlardan –an, -dıq, -mış, -acaq şəkilçiləri feili sifət düzəltməkdə məhsuldar və feilə məxsus xüsusiyyətləri ifadə etmək işində daha geniş imkanlara malikdir. Lain –ası, -malı şəkilçiləri bunlara (-an, -mış, -dıq, -acaq) nisbətən, həm feili sifət düzəltməkdə həm feil xüsusiyyətlərini ifadə etməkdə daha məhdud imkanlara malikdir” (Mirzəyev, 2006: 326).

Müəllif bunun ardınca yalnız feili sifət düzəldən şəkilçiləri qruplaşdıraraq ayrı bölmədə, həm də həm feili sifət, həm də başqa məzmun yaradan və omonim olan şəkilçiləri başqa bir bölmədə qruplaşdırır. Prof.Həsən Mirzəyev bu şəkilçiləri 7 qrupa bölərək izah edib aydınlaşdırır.

O, birinci qrupda dildə feili sifət düzəltməkdə daha məhsuldar olan –an, -ən şəkilçilərindən bəhs edir və onların keçmiş və bugünkü işlənmə tezliyi ilə bağlı yazır: “1. –an, -ən şəkilçisi müasir dilimizdə keçmiş və

indiki zaman məzmununa malik feili sifət düzəldir. Məsələn: deyilən söz, görünən dağ və s. –an şəkilçisi ilə düzələn feili sifətlər həm feil, həm də sifətə məxsus xüsusiyyətləri, əsasən ifadə edə bilir. (Dəmirçizadə, 1961: 72).

Bu şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə (-qan, -kən, -ğan, -gən) formalarından törəmişdir ki, hal-hazırda bir çox türk, uyğur, qumuq, başqırd, xakas, qırğız dillərində həmin qədim formanı saxlamaqdadır” (Mirzəyev, 2006: 327).

Bu qayda ilə müəllif bundan sonra dildə fəal şəkildə feili sifət düzəldən şəkilçi kimi işlənən 6 növ şəkilçini də bu qayda ilə yazıb izah edib aydınlaşdırır.

Müəllif yeddinci qrupda verdiyi və izah etdiyi şəkilçilərlə bağlı isə onların dildə omonim kimi işlənmə variantlarına aid nümunələr verir və ortaya çıxan fərqi nümunələrlə təsdiqləyir.

Professor yeddinci qrupda topladığı şəkilçilərlə bağlı yazır: “7. –ar, –ər, -z, -maz, -məz feili sifət şəkilçiləri (axar su, eşidilməz səs və s.) feilin qeyri- qəti, (müzare) zaman şəkilçisi ilə omonimdir (Məs:Aydın gülşər, Aydın gülşəmər və s.)”.

Bütün bunlar göstərir ki, hələ 1944-cü ildə yazdığı namizədlik dissertasiyasını da bu məsələyə həsr edən professor Həsən Mirzəyev bu sahədə inkaredilməz həqiqətləri ortaya çıxarıb ona imza atmış, feili sifətlərlə bağlı söylənilən pərakəndə fikirlərə aydınlıq gətirmişdir.

Onun feili sifətlərlə bağlı hələ 30-40 il bundan əvvəl söylədiyi fikirlər yenə də öz elmi dəyərlərini qoruyub saxlayır və belə başa düşürəm ki, daimi də saxlayacaqdır.

Alimin feili sifətlərlə bağlı söylədiyi elmi fikirlər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, ümumi türk dilçiliyində hələ uzun illər də öz elmi dəyərini itirməyəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

- Mirzəyev, H. (2006). Azərbaycan dilində feil. Bakı, "Elm"
- Tağızadə, Z.X. (1963). Müasir Azərbaycan dilində feili quruluş. Bakı.
- Cəfərov, S. (1949). Müasir Azərbaycan dili. Bakı.
- Abdullayev, Ə.Z. (1962). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı.
- Dəmirçizadə, Ə. (1961). Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı.